

DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i4.292>

NAGY LEVENTE*

Fanarióták, arománok és nagy-románok

Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*, Budapest: Magyar Szemle, 2018. 232 o. (Magyar Szemle Könyvek).

Magyar közegben a román kultúra és társadalom pejoratív jellemzésére használt jelzők közül az első helyen kétségkívül a balkáni szó áll. Műveltebb értelmiségi körökben ezt követi a fanarióta ~ fanariotizmus kifejezés. Aki még nem tudná, hogy ez miként is alakult így a magyar közbeszédben, annak remek útikalauzul szolgál Borsi-Kálmán Béla tavaly megjelent könyve, melynek első fejezete a legeredetibb és legkörültekintőbb összefoglalója a magyar olvasóközönség számára a fanarióta, fanariotizmus szavakkal leírható társadalmi, politikai és kulturális jelenségnek. A szerző ismerteti a szó etimológiáját (a görög Phanar szó eredeti jelentése fáklya, világítótorony, később így nevezték el Konstantinápoly észak-nyugati városrészét), majd a legmervadóbb angol, francia, német, magyar és román szótárak, lexikonok, enciklopédiák és kézikönyvek alapján hozza a fanarióta kifejezés értelmezését. A fanarióták tehát Konstantinápoly Fanar negyedében lakó előkelő görög nemesek. Az ő köreikből kerültek ki az Oszmán Birodalom főtolmácsai (dragomán), valamint az Oszmán Birodalom két vazallus államának, Moldvának és Havasalföldnek a fejedelmek 1711–1821 között. A továbbiakban a szerző bemutatja, hogy Konstantinápoly török megszállása után hogyan jött létre a Fanar nevű városrészben egy erős görög gazdasági-kulturális és szellemi központ, a szerző szavaival élve „valóságos árnyékhatalom”, mely az Oszmán Birodalom európai

* A szerző az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének vezetője. E-mail: nagy.levente@btk.elte.hu A recenzió az NKFIH 128 151 sz. pályázat keretében készült.

részének 16–18. századi történetében jelentős szerepet játszott. Többek között már csak azért is, mert nemcsak a konstantinápolyi pátriárkának, hanem a fontosabb európai nagyhatalmak (Anglia, Franciaország, Velence, Habsburg Monarchia) követeinek és diplomatainak is ebben a negyedben volt a rezidenciája egészen a 19. század elejéig. Ebből a környezetből nőtt ki az a fanarióta embertípus, melyet Borsi-Kálmán Béla érzékletesen így jellemez: „ösztönös emberismeret, a ’szimat’ (zsigeri veszélyérzet, a bonyolult emberi/politikai helyzetek átlátásának készség szintű képessége, a tettetés és színlelés, a valódi szándékok elrejtésének talentuma, a hibátlanul működő (hatalmi) reflexek, továbbá az adódó lehetőségek azonnali mesteri kihasználásának adottsága, az alku(dozás) művészete – s mindezen tulajdonságok tudatos áthagyományozása”. (28). A fanarióták legfontosabb gyakorlóterepe a 18. században a két román fejedelemség lett. Ezt a fanarióta korszakot elsősorban Marc-Philippe Zallony görög származású orvos, aki maga is az utolsó havaselvi fanarióta uralkodó, Alecu Șuțu (uralk. 1818–1821) szolgálatában állt, 1824-ben Marseille-ben megjelent, a fanarióta uralkodóknak szánt gúnyirata (*Essai sur les Fanariotes*) alapján mutatja be a szerző.

Nem kellőképpen részletezett a magyar szakirodalomban az a tény, hogy a fanarióta gondolkodás- és viselkedéskultúrát a 18–20. század folyamán fokozatosan a Dunától északra fekvő román és nem román területekre bevándorló balkáni románok (arománok és megleniták) is magukévá tették. Borsi-Kálmán Béla könyvének második nagy fejezete őrölkük szől. Az oszmán és később jelentősen kisebb mértékben a görög uralom elől menekülő macedorománok problémamentesen illeszkedtek be nemcsak a román, hanem a magyar és az osztrák társadalmakba is, és szinte mindenhol jelentős társadalmi és még inkább gazdasági sikereket értek el. Ezt Borsi-Kálmán Béla (elfogadva Stephanie Schwandner-Severs és Thede Kahl elméletét) azzal magyarázza, hogy a nomád/félnomád pásztorkodással, kereskedő karavánok védelmével és kereskedelemmel foglalkozó, ezáltal több nyelvet is beszélő macedorománok letelepedésük után térbeli mozgékonyaságukat társadalmi mobilitássá konvertálták (68–70).

A továbbiakban a szerző nagy teret szentel Lidia Cotovanu *L’émigration sud-danubienne vers la Valachie et la Moldavie et sa géographie (XVe-XVIIe siècles): la potentialité heuristique d’un sujet peu connu* című tanulmánya ismertetésének. Kétségtelenül a román szerzőnő az utóbbi idők legjobb tanulmányát írta erről a román és a

nemzetközi szakirodalomban is óvatos fenntartásokkal és elhallgatásokkal kezelt témáról. A dolgozat fő mondanivalója az, hogy a román fejedelemségekbe bevándorló, integrálódó, majd a 20. század elejére a román nemzeti elitte avanzsáló fanarióta családok nagy része nem volt „törzsökös” Fanar negyedbeli görög család, hanem a Balkán-félsziget egészéről, de különösen Epirusból az oszmán fővárosba települő, elsősorban néha valóban görög, de ugyanakkor legnagyobb számban macedoromán, kisebb számban pedig albán és bolgár származású volt. Cotovanu tézise alapján Borsi-Kálmán felvet egy szellemes román szociolingvisztikai hipotézist is. Noha maga a szerző is hangsúlyozza, hogy elmélete „minden valószerűsége ellenére is” csupán feltételezés, mely még további, elsősorban nyelvészeti kontrollra szorul, mégis épp szellemessége és eredetisége révén érdemes vele foglalkozni. A szerző még egyetemi hallgató korában a magyar romanisztika két nagy klasszikusától, Tamás Lajostól és Gáldi Lászlótól hallotta azt, hogy az *escu*-ra végződő román családnevek jóval nagyobb mértékben fordulnak elő Havasalföldön, mint Erdélyben és Moldvában, ahol az *anu-eanu-ianu* végződésű nevek vannak túlsúlyban. E jelenség okát nemcsak Tamás és Gáldi, hanem a román nyelvészek sem tudták megmagyarázni. Borsi-Kálmán Béla abból a dialektológiai tényből kiindulva, hogy az aromán nyelvjárásban a létigét egyes szám első személyben *escu* alakban használják – azaz nem azt mondják, hogy *eu sunt/sânt* = én vagyok, ahogy azt a többi román nyelvjárásban és a mai román irodalmi nyelvben is használják, hanem azt, hogy *eu escu* – próbálja megmagyarázni a jelenség okát. A szerző szerint a Balkán-félszigetről Havasalföldre bevándorló arománok, ha megkérdezték tőlük, hogy ki vagy, mi a neved, akkor válaszadáskor a nevük után hozzátették az *escu* létigét, azaz *Ion escu* = Ion vagyok. „A legtöbb bizonytalan identitású, de (a görög vagy albán mellett) az aromán nyelvet legalábbis jól beszélő jövevény ezt, vagyis az *eu escu* (én vagyok) igealakot használta, ha kérdőre vonták: 'ki fia borja', mi a neve. Kezdetben, mielőtt még (persze könnyen) elsajátította volna a *többség* nyelvét, nemigen válaszolhatott mást, mint Dinu, Ion, Iorgu, Isar, Manole, Marin, Mihai, Panaiot, Radu (etc.) vagyok, vagyis *Dinu(l) escu* (Dinescu), *Ion escu* (Ionescu), *Iorgu(l) escu* (Iorgulescu), *Issar escu* (Isărescu), *Manole escu* (Manolescu), *Marin escu* (Marinescu), *Mihai escu* (Mihăiescu), *Panaiot escu* (Panaiteanu), *Radul escu* (Rădulescu) – és így tovább. Ha pedig hivatása, foglalkozása felől

érdeklődtek az 'északi' nyelvrokonok, akkor sem felelhetett egyebet, mint (példának okáért): *dogar escu* (kádár vagyok), *cismar escu* (csizmadia a foglalkozásom), *ceauș escu* (csausz vagyok), *pop escu* (pópa a hivatásom)...” (97–98, kiemelések az eredetiben).

Borsi-Kálmán Béla tehát azzal magyarázza a 19. században Havasalföldön valóban ugrásszerűen megnövekedett *escu*-ra végződő családnevek elterjedését, hogy ekkor a Balkán-félszigetről masszívan bevándorló arománok saját magukat nevezték így meg, kereszt-, vagy családnevükhöz hozzátéve a létige aromán nyelvjárási alakját, az *escu*-t. Nagy a kísértés, hogy e kétségkívül invenciózus elméletet jómagam is teljes egészében elfogadjam. Mielőtt azonban ezt elhamarkodottan megtenném, szeretném felhívni a figyelmet néhány olyan kérdésre, mely mindenképpen megválaszolásra vár Borsi-Kálmán hipotézisének feltétlen elfogadása előtt. Miért nincs jelen szinte egyáltalán ez a névadási szokás a balkán-félszigeti román nyelvterületen? Azaz miért nem találunk ilyen neveket épp a macedorománok közt? Hisz saját körükben is megkérdézhettek bárkit, hogy 'ki fia borja vagy', avagy, hogy mi a foglalkozásod, és akkor is csak úgy válaszolhatott volna az illető személy, hogy *Ion escu*, avagy *ceauș escu*. Ennek ellenére a balkán-félszigeti románok között szinte teljességgel ismeretlen az *escu*-s névalak. Másrészt, ha a Havasalföldre bevándorló macedorománok használták saját maguk megnevezésére az *escu* létigét, akkor a fejedelemségbeli macedoromán eredetű nevekben kellene a leggyakrabban előfordulnia az *escu* sufixumnak. Nos, a román fejedelemségekbe települt és a Borsi-Kálmán Béla által is a 102–104. lapon felsorolt fanarióta dinasztiák és legfontosabb családok nevei közt egyetlenegy sincs olyan, mely *escu*-ra végződne (pl. Callimachi, Rosetti, Caragea, Iorga, Ghica, Dima stb.) A legújabb román névstatistikai vizsgálatok azt mutatják, hogy az *-escu* képző a legegyszerűbb és leggyakoribb román keresztnevekhez (Ion, Pop, Dumitru, George) társult, tehát az első két legtöbbet használt *escu*-s vezetéknev a Ionescu és a Popescu. (Teodor Oancă, „Nume de familie cu sufixul -escu. Considerații statistice” in *Numele și numirea. Actele conferinței internaționale de onomastică. ediția I: interferențe multietnice în antroponimie. Baia Mare, 19–21 septembrie 2011*, ed. Ovidiu Felecan, Cluj-Napoca: Editura Mega, 2011, 184.) Érdekes ebből a szempontból a szerző által is említett híres román költő, Mihai Eminescu esete is. A költő családi neve eredetileg Eminovici volt, amit 1866-ban a Pesten megjelenő, biedermeier

életérzést népszerűsítő román *Familia* című folyóirat főszerkesztője, Iosif Vulcan szerkesztett át Eminescura, mondván, hogy az románosabban hangzik, mint a szlávos Eminovici. Az első versét a folyóiratban közlő szerző elfogadta Vulcan „keresztapaságát”, és ezután Eminescunak írta a nevét. Mindez azt jelenti, hogy az *-escu* képzőnek nemcsak Havasalföldön, hanem Pesten és Moldvában is (Eminescu moldvai származású) presztízse volt. Ennél is érdekesebb azonban az a tény, hogy Eminescu nem utasította vissza az *-escu*-ra végződő név használatát. Márpedig ha ez a névadás és névhasználat a Balkán-félszigetről bevándorló macedorománokra utalt volna, akkor biztosan megtette volna, mert a fanarióta származékoknak ő volt az egyik legkérlelhetlenebb kritikusa és a legengesztelhetlenebb gyűlölője. Íme, ízelítőül egy részlet az egyik leghíresebb verséből, jelezve azt, hogy publicisztikai írásaiban még ennél is szarkasztikusabb hangnemet ütött meg (ezekből könyve 146. lapján Borsi-Kálmán is idéz néhány gyöngyszemet):

„Háinyakú bolgár kufárok, nyúlt orrú görög legénykék:
 És e rút pofájú horda mind latin – de talmi csak,
 Mind e görög-bolgárocskák: kérkedő Traján-fiak!
 Lám, e pestises, bitang had, lám, e piszkos sőpredék
 Úr hazánkon és fölöttünk, most ez ült fejünkre még!
 Minden, ami bárgyú, hibbant, minden szomszéd nép szemetje,
 Mindent, mit rothaszt a kórság, mit fekély és genny fedett be.
 Hozzánk csődült és belőle hangos honfi lett azóta:
 Raccsolók és tökfajúk, bamba szónokok, valódi
 Kajla szájú szófecsérlők nemzetünk parancsolói!”
 (Eminescu, *Harmadik levél*, Franyó Zoltán fordítása)

Az eredeti román szöveg még egyértelműbben utal a fanariótákra, mint a fenti fordítás, hisz a következő két sor „Mindent, mit rothaszt a kórság, mit fekély és genny fedett be / Hozzánk csődült és belőle hangos honfi lett azóta”, így hangzik az eredetiben: „Tot ce e perfid și lacom, tot Fanarul, toți iloiți,/Toți se scurseră aicea și formează patrioții.” Prózai fordításban: „Minden galád, falánk ember, az egész Fanar negyed, minden helóta / Ide ömlött hozzánk és a nagy hazafit játssza.” Nos, a fentiek alapján úgy vélem, hogy ha az *-escu*-ra végződő neveknek bármi közük is lett volna a görög–bolgár–albán–macedoromán fanariótákhoz, Eminescu biztosan nem használta volna

nevét ebben a formában. Mindemellett, ahogyan azt egyébként Borsi-Kálmán Béla is említi az *-escu-s* személynevek már a 15–16. században megjelennek, tehát jóval a macedoromán bevándorlás előtt. Az első hiteles adat 1441-ből van Havasalföldről: *Moienescu* a Moian névből. Emellett nem csak személynévből, hanem helynévből is képeztek jócskán *-escu-ra* végződő családneveket, pl. *Bârlad ~ Bârlădescu*, *Brăila ~ Brăilescu*. (Ezekről lásd részletesebben Oancă már idézett művét és Christian Ionescu, „-escu în antroponimia românească” *Studii și Cercetări Lingvistice*, 1980/4, 420.) Ezekben az esetekben nyilván nem lehet azt feltételezni, hogy a nevet viselő személy azonosította volna magát lakóhelyével, és azt mondta volna, hogy *Brăila escu*, azaz Brăila-i vagyok. Azt viszont igen, hogy az *-escu* suffixum azt jelentette, hogy *brăilai* vagyok, azaz melléknévképzőként funkcionált, ahogyan egyébként a köznevek esetében az *-esc*, ami a családnevekben előforduló *-escu* tökéletes párja (pl. *om* = ember, *omenesc* = emberi). A fentiek alapján, bármennyire is szellemes Borsi-Kálmán Béla hipotézise, jómagam mégis inkább az egyébként a szerző által is idézett román nyelvészek (Alexandru Graur, N. A. Constantinescu) álláspontját osztom, akik szerint a családnevekben előforduló *-escu* végződés nem más mint az *-esc* (többes számban *ești*) melléknévképző, és nem a létige aromának által használt egyes szám első személyű alakja. Az a Borsi-Kálmán Béla által feltett kérdés viszont még ezek után is érvényes marad, hogy miért a 19. századi Havasalföldön jelennek meg tömegesen az *-escu-ra* végződő családnevek. Talán némi válaszadási lehetőséggel kecsegtetnek az újabb román névtörténeti munkák. Így például, a már említett Teodor Oancă arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1877. évi függetlenségi háború során a paraszti környezetből besorozott román katonákat a hivatalnokok tömegesen jegyezték be *-escu-ra* végződő családnevekkel. Erre azért volt szükség, mert a két fejedelemségből kialakuló Román Királyságban egészen 1895-ig nem volt kötelező a családnév használata. Ergo, sokan nem is használtak családnevet, de a hivatalnokok az adminisztráció megkönnyítése végett az *-escu* képző hozzáadásával az apa nevéből képeztek új családneveket, azaz a Ionescu azt jelentette, hogy Ion fia.

A könyv két utolsó fejezete két fanarióta (Alexandru Ipsilanti és Manasses Eliadès) életútján keresztül mutatja be azt, hogy a többes identitással és lojalitással bíró, egyúttal több nyelvet is tudó, ezért a színlelést és az alakoskodást mesterfokon űző macedoromán

bevándorlók miként építettek fel maguknak sikeres karriert az őket befogadó társadalmakban. Alexandru Ipsilanti (uralk. Havasalföldön: 1774–1782, 1796–1797; Moldvában: 1786–1788) a művelt, felvilágosult fanarióta prototípusa volt, aki ugyan a görög kultúra misszionáriusának tartotta magát, de a 18. századi román társadalomfejlődéshez is nagyban hozzájárult (az ő nevéhez fűződik, például, az első havasalföldi iskolareform, és az első román törvénykönyv kiadása is: *Pravilniceasca condică*, 1780). Életútja is tipikus fanarióta karrier: a trapezunti származású család gyorsan emelkedett Fanarban a társadalmi ranglétrán, így az 1726-ban született Alexandrut már tudatosan a dragománi és ezáltal aromán fejedelmi poszt várományosaként nevelték. Tudott görögül, törökül, olaszul, franciául és természetesen románul; kétszer fosztották meg trónjától, amit harmadszorra is visszaszerzett, de így sem kerülhette el az újabb leváltást és a rodoszi száműzetést. Az ő bizalmasa és házi orvosa volt Manasses Eliadès, aki azonban megunt a fanarióta „tündérvilágot”, és Nagyszebenbe telepedett át. Ezután a család immár Manasz néven zökkenőmentesen illeszkedett be az Erdélyi Nagyfejedelemség, majd később az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmába. A Manaszok semmiben sem különböztek a többi híres monarchiabeli aromán és görög családtól (pl. Szina, Gozdsu): villámgyorsan gazdagodtak meg, nemességet szereztek, és bőkezű adományokat ajánlottak fel társadalmi és kulturális célokra. A Szina család nélkül például nem lenne Lánchíd a Dunán. Így tett Manasses Eliadès is, aki a Ludovika Akadémia felállítására ötszáz forintot adományozott.

„Mi történik a ‚fanarióták’ által felhalmozott tudással, diplomáciai tapasztalattal és ‚kapcsolati tőkével’ 1821 vagyis az épp Alexandru Ipsilanti unokája által vezetett görög szabadságharc, továbbá a Tudor Vladimirescu-féle román nemzeti színezetű felkelés párhuzamos kitörése után? – teszi fel a nagyon is jogos kérdést a szerző fejtegetéseinek végén (185–186). És természetesen a válaszáddal sem késlekedik: a fanarióták ezt a tapasztalati és magatartás-, valamint viselkedésbeli tőkét „egy vadonatúj entitás” (186.) a modern Románia megteremtésére fordították. Borsi-Kálmán Béla könyve hiánypótló munka mindazok számára, akik tájékozódni szeretnének a fanarióta korszak labirintusában, és a balkán-félszigeti románok társadalom- és kultúrtörténetében. E téren ilyen szakszerű, de ugyanakkor olvasmányos és izgalmas munka nem sok született eddig.